

עורכת: ד"ר אסתי ובמן
כרך 9, גיליון מס' 1, 6 בינואר 2019

השפעות קמפיין #Me Too והמאבק לשיפור מעמד האישה במרוקו אילת לוי*

"התחלנו את הקמפיין הזה כדי להעניק קול לנשים וכדי להראות עד כמה התעלמו מהן, עד כמה הן הושתקו ואפילו הותקפו. במילים אלה תיארה זינב בלמקדם, אחת מיוזמות קמפיין #Masaktach המרוקאי ("לא נשתוק", בלהג המקומי), את הסיבות להשקתו של קמפיין נגד הטרדות מיניות בממלכה בספטמבר 2018.¹ לדבריה, ישנן נקודות של דמיון והשפעה בינו לבין קמפיין #Me Too העולמי, שהחל בארצות הברית בסוף 2017, אך לטענתה הוא נרחב יותר, ומטרתו לפעול לא רק כנגד הטרדות המיניות, אלא גם כנגד כל צורה אחרת של אי שוויון מגדרי. במאמר זה אנסה לבחון את המאבק הגובר במרוקו מאז האביב הערבי ב-2011 כנגד תופעת הטרדות המיניות, כחלק מן המאבק המורכב וארוך השנים לשיפור מעמדן של נשים בממלכה - מאבק שיוזע עליות ומורדות, ומושפע ממגמות כלל עולמיות, כמו גם ממגמות וסוגיות ייחודיות לעולם הערבי והמוסלמי.

מאז שנות התשעים נחשבת מרוקו לאחת המדינות היציבות במרחב הערבי והצפון-אפריקאי, מדינה שחוה תהליכי מודרניזציה ופיתוח מואצים, לצד דמוקרטיזציה מבוקרת. מגמה זו שהחלה בשלהי שלטונו של המלך חסן השני, נמשכה ביתר שאת בעידן בנו, מחמד השישי, אשר עלה לשלטון ב-1999. מחמד השישי, המשמש מנהיג פוליטי ודתי גם יחד ונהנה מאהדת רבה בקרב נתיניו, דוגל ביישום רפורמות פוליטיות וחברתיות,² בין היתר, בתחום מעמד האישה. ארגוני החברה האזרחית רבי השפעה בממלכה, ובמיוחד ארגוני הנשים, דרשו במשך שנים להוביל לשינוי החקיקה הנוגעת למעמד האישה, ובמיוחד לשנות את חוק המעמד האישי, "המוֹדֵנָה", המבוסס על השריעה.

ב-2003, על רקע הלחץ המתמשך של ארגונים אלה מצד אחד, והתנגדות חוגים אסלאמיסטיים מצד שני, הוחלט לחוקק חוק חדש ומתקדם יותר - "חוק המשפחה". החוק החדש העניק לאישה בוגרת מעמד עצמאי; ביטל את תלותה באב או בבעל; הגדיר את שני בני הזוג כראשי משפחה משותפים, שווי זכויות וחובות; העלה את גיל הנישואין המינימאלי לנשים (מ-15 ל-18); הגביל את הפוליגמיה; והעניק לנשים את הזכות לשמור בחזקתן את ילדיהן במקרים של גירושים ונישואים בשנית. החוק זכה לשבחים רבים במרוקו ומחוצה לה וסייע למיצובה כאחת המדינות המתקדמות במרחב בתחום מעמד האישה, אך מבקרו טוענים כי אין בו די, וממשיכים לדגול באימוץ שינויים נוספים, ובעיקר ביישום בפועל של העקרונות שהודגשו בו, שלא אחת לוקה בחסר.

מרוקו, בדומה למונרכיות אחרות בעולם הערבי, לא חוותה שינוי דרמטי בעקבות אירועי "האביב הערבי", אך הטלטלה האזורית בהחלט השפיעה על הפוליטיקה המקומית ועל השיח הציבורי. מפגני מחאה המוניים התקיימו ב-2011 בעריה הגדולות של הממלכה בהובלת צעירים וצעירות, שהסתייעו רבות ברשתות החברתיות ודרשו שינוי כלכלי-חברתי, ובתוך כך, שיפור נוסף במעמד האישה. המלך מיהר להגיב

* אילת לוי היא בוגרת תואר שני בלימודי מזרח תיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב, חוקרת במרכז המחקר של משרד החוץ ועמיתת מחקר ב'פורום לחשיבה אזורית', העוסקת במחקר מדיני, חברתי ותרבותי על מדינות צפון-אפריקה והעולם הערבי.

¹ "Masaktach - Campaign against sexual harassment launches in Morocco", Middleeastmonitor, October 24, 2018, accessed January 2, 2019, at <https://www.middleeastmonitor.com/20181024-masaktach-campaign-against-sexual-harassment-launches-in-morocco/>

² אילת לוי, "האביב המרוקאי" - אסלאם פוליטי בחסות ארמון המלוכה", צומת המזרח התיכון, מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 5 בנובמבר, 2015, <https://dayan.org/he/content/4087>

לאירועים, הקדים את הבחירות לפרלמנט והכריז על חוקה חדשה, שאושרה במשאל עם בתוך כמה חודשים. חוקה זו הוסיפה לעגן את מעמדו העליון על הממשלה הנבחרת, אך האצילה עליה סמכויות נרחבות יותר, וכן שמה דגש רב יותר על זכויות אדם ועיגנה את שוויון הזכויות בין המינים.³

אולם מעבר לשינוי החוקתי, במרוקו, כמו במדינות ערביות אחרות, נשבר "מחסום הפחד" של הציבור מפני הרשויות ונרשמה יציאה גוברת לרחובות ושיח פתוח יותר סביב נושאים רבים, בהם נושאים מגדריים שנחשבו בעבר בגדר טאבו. אחד מאותם נושאים הוא תופעת הניצול המיני - הטרדות, תקיפות מיניות ואף אונס.

מחאות ההמונים של "האביב הערבי" דעכו עד מהרה, אך מחאות מצומצמות יותר סביב סוגיות ופרשיות נקודתיות צברו תאוצה. דוגמה מובהקת לכך היא המחאה שפרצה ב-2012 בעקבות מקרה ההתאבדות הטראגי של אמינה פילאלי, צעירה מכפר בצפון הממלכה ששמה קץ לחייה לאחר שאולצה להינשא לגבר שאנס אותה. זאת, בהתאם לסעיף בחוק העונשין שאיפשר לאנס לחמוק מאונס בתנאי שיינשא לקורבן. החוק והנהוג אמנם היו מוכרים לרבים, אך המקרה עורר זעם ציבורי חסר תקדים. פילאלי זכתה לכינוי "מחמד בועזיזי של מרוקו",⁴ ומחאות רחוב בשילוב פעילות ענפה ברשתות החברתיות, שכללה פרסום עצומה מקוונת שקראה לביטול סעיף החוק המדובר, נשאו פרי. בראשית 2014 הצביע הפרלמנט המרוקני בעד ביטול הסעיף, והיווה בכך השראה למדינות ערביות נוספת בהן בוטלו חוקים דומים.⁵ יחד עם זאת, ביטול החוק אינו בהכרח ערובה להפסקת הנהוג המסורתי של השאת קורבן לאנס.

הפרשייה גם הובילה לחשיפה גוברת של תופעות קשות אחרות הרווחות בממלכה - נישואי קטינות, אלימות במשפחה, ומצוקה כללית, בעיקר במחוזות הפריפריה, ששיעורי הבערות בקרב הנשים בהם גבוהים במיוחד, נגישותן לחינוך מוגבלת והן סובלות מעוני ומצוקה כלכלית. הטרדות ותקיפות מיניות רווחות גם בעריה הגדולות של מרוקו. כך למשל, ב-2017 צעירה ממרקש, שהייתה קורבן לאונס קבוצתי שנה קודם לכן, התאבדה לאחר שהתוקפים זוכו בהליך משפטי שנוי במחלוקת.⁶ במקביל, בקזבלנקה, סרטון וידאו שצולם באוטובוס תיעד תקיפה מינית קבוצתית של צעירה הסובלת ממוגבלות, מבלי שאיש מהנוסעים ניסה למנוע זאת.⁷

בראשית 2018, תועדה תקיפה חמורה של צעירה במדי בית ספר שנאבקה בתוקף תוך שהיא צועקת לו "אין לך אחות!", שאלה שהפכה להאשטג ויראלי בטוויטר ובפייסבוק (#dontyouhaveasister) או #اش_ماعنكش_خناك).⁸ המקרים הללו מעידים על כוחה הרב של המדיה החדשה בחשיפת עומקה של התופעה ובהעלאת המודעות לה. יתר על כן, הטכנולוגיה המתקדמת מספקת דרכים להתמודדות אקטיבית עם התופעה, כגון אפליקציות המתעדות זמן ומיקום של אירוע הטרדה ו/או תקיפה ומאפשרות לקורבנות לדווח על כך,⁹ או אפליקציות הממליצות על מקומות בילוי בטוחים לנשים.¹⁰ אולם, ברור כי הטכנולוגיה המתקדמת אינה תחליף להתמודדות מעמיקה עם הגורמים לתופעות אלה, שמחייבת מאמצים בתחום החינוך, ושינוי ערכים ונורמות, לא רק במרוקו, אלא גם במדינות ובאזורים אחרים בעולם, כפי שהוכיח קמפיין #Me Too העולמי.

בפברואר 2018, לאחר חמש שנים של דיונים ועל רקע הפרשיות שתוארו לעיל, אושר לראשונה בפרלמנט המרוקאי חוק פלילי נגד הטרדות מיניות, נישואים בכפייה, וצורות שונות של אלימות במשפחה. בהתאם לחוק זה, שנכנס לתוקף בספטמבר, מי שמורשע בהטרדה מינית באמצעות מעשים, מילים או רמזים בעלי

³ ברוס מדי-וויצמן, "מעמד האישה המרוקנית בזמנים משתנים: המאבק על חוק המעמד האישי", בתוך עופרה בנגיו, עורכת, **נשים במזרח התיכון: בין מסורת לשינוי** (תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2004), עמ' 153-167.

⁴ עפואה הירש, "**תחילת האביב של הנשים הערביות**", **גרדיאן** (תורגם באתר "הארץ"), 11 באפריל 2012, נצפה ב-2 בינואר 2019 <https://www.haaretz.co.il/news/world/1.1683811>

⁵ Heidi Basch-Harod, "**Ana Kaman**", *Tel Aviv Notes*, January 10, 2018, accessed January 2, 2019, at <https://dayan.org/content/anakaman>.

⁶ Amira El Masaiti, "**16-Year-Old Hangs Herself After Court Finds Rapists 'Innocent'**", *Morocco World News*, August 9, 2017, accessed January 2, 2019, at <https://www.morocoworldnews.com/2017/08/225679/16-year-old-hangs-herself-after-court-finds-rapists-innocent/>

⁷ רועי קייס, "**אונס קבוצתי באוטובוס מטלטל את מרוקו**", *ynet*, 29 באוגוסט 2017, נצפה ב-2 בינואר 2019, ב- <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5009169,00.html>

⁸ מחמד לערגי, "**התובע הכללי במראכש נכנס לפרשת # אין לך אחות!**", **פבראיר**, 28 במרץ 2018, נצפה ב-2 בינואר 2019, ב- <https://www.febrayer.com/554410.html>

⁹ נור אלדין אכגיאן, "מאנשופוש.. יישום אלקטרוני שמדווח על מטרדיים מינית", *Hespress*, 21 במרץ 2018, נצפה ב-2 בינואר 2019, ב- <https://www.hespress.com/femme/385215.html>

¹⁰ "**Finemchi, the app that reviews 'women friendly' places**", *Moroccan Ladies*, February 2018, accessed January 2, 2019, at <http://moroccanladies.com/breaking-news/finemchi-the-app-that-reviews-women-friendly-places-20568>

אופי מיני, גם כאלה המתבצעים במרחב המקוון, צפוי לעונש מאסר שנע בין חודש לשישה חודשים, ולקנס בגובה של מאתיים דולרים עד אלף דולרים. ארגוני זכויות נשים מתחו ביקורת על כך שהחוק אינו מספק די כלים שיסייעו לרשויות לאוכפו ולטפל במקרי הטרדה מינית,¹¹ אך אין ספק שחקיקתו מעידה בכל זאת על מודעות גוברת לנושאים אלה שתוביל לשינוי של ממש, גם אם בהדרגה.¹²

במקביל לחקיקת החוק, התפרסמו כמה פרשיות בהן ידוענים מעולם התקשורת והבידור הואשמו בתקיפות מיניות. כך, העיתונאי ומו"ל **אח'באר אל-יום**, תופיק בועשרין, נעצר בראשית השנה במשרדי העיתון באשמת תקיפה מינית וניצול מרות ביחס לנשים שעבדו עמו, ובנובמבר נגזרו עליו שתיים עשרה שנות מאסר. בועשרין כפר בהאשמות נגדו וטען כי מדובר בהתנכלות על רקע פוליטי בשל כתיבתו הביקורתית על השלטון.¹³ נוסף על כך, קמפיין #Masaktach, שהוזכר לעיל, צבר תאוצה, בין היתר, על רקע מעצרו בצרפת של זמר הפופ המרוקאי הפופולארי, סעד למג'יד, באשמת תקיפה מינית לאחר שכבר נעצר פעמיים בשנים עברו בגין האשמות דומות.¹⁴ הקמפיין הוביל כמה תחנות רדיו בממלכה להכריז כי יפסיקו להשמיע את שיריו, אך אחרות טענו כי לא יעשו כן כל עוד לא הורשע והציגו נתוני סקר שהראו כי אהדת הקהל כלפיו לא נפגעה. הערצת הזמר אף באה לידי ביטוי באיומים והאשמות קשות כלפי המתלוננות נגדו, כפי שקורה לא אחת במקרים דומים במקומות אחרים בעולם.

גם במקרה החטיפה והאונס הקבוצתי של הצעירה חדיג'ה, שנחשף בסוף אוגוסט 2018, הוטחו האשמות קשות כלפי הקורבן. הצעירה תיארה בטלוויזיה המקומית את חטיפתה ומעשי האונס המחרדים שחוותה, במהלכם סוממה עד אובדן הכרה וגופה קועקע. האירוע אמנם עורר גל מחאה ציבורית ומחאת רשת תחת סיסמאות כגון "הפסיקו את תרבות האונס", והוביל לפרסום עצומה מקוונת לגיוס כספים עבורה,¹⁵ אך היו מי שטענו כי עדותה אינה אמינה, שכן היא ידועה כבעלת מוניטין מפוקפק של משתמשת בסמים ולמעשה רצתה בכך, כדברי אמו של אחד הנאשמים. סקרי דעת קהל שנערכו בממלכה בעשור האחרון מעידים כי תפישות מסוג זה אינן נחלת מיעוט. על פי סקר שערך האו"ם במרוקו ב-2017, טענו יותר נשים מגברים כי הופעה חיצונית של נשים היא שמעודדת הטרדה; יותר ממחצית מן הגברים הודו כי הטרידו מינית אישה או נערה; ויותר משישים אחוזים מהנשים העידו כי חוו סוג של הטרדה.¹⁶

מכל האמור לעיל מצטיירת תמונה מורכבת ולא פשוטה בנוגע למעמד האישה המרוקאית, אך תמונה זו מעידה במידה רבה גם על הפתיחות היחסית של השיח הציבורי במרוקו ועל הנכונות הגוברת של החברה האזרחית והממסד לחולל שינוי. סוגיית ההטרדות המיניות מעוררת את תחילתו של דיון עקרוני על עצם מהותה של מיניות בחברה הערבית והמוסלמית, למשל, על ידי העלאת האפשרות להעביר שיעורי חינוך מיני בבתי הספר.¹⁷ מעבר לכך, יחסי מין חד-מיניים אמנם אסורים על פי חוק בממלכה, אך הלכה למעשה החברה המרוקאית מגלה סובלנות יחסית כלפי קהילת הלהט"ב המקומית, בהשוואה למדינות אחרות

Ruqaya Izzidien, "[Morocco criminalises sexual harassment, but advocates say it falls drastically short.](https://www.thenational.ae/world/mena/morocco-criminalises-sexual-harassment-but-advocates-say-it-falls-dramatically-short-1.770666)" The National, September 16, 2018, accessed January 2, 2019, at <https://www.thenational.ae/world/mena/morocco-criminalises-sexual-harassment-but-advocates-say-it-falls-dramatically-short-1.770666>.

¹² כך למשל, החוק אמנם אינו מתייחס לאונס במסגרת הנישואין, אך בסוף דצמבר גזר בית משפט בטנג'יר שנתיים מאסר על גבר שנקבע כי אנס את אשתו.

"[Tangier Court Sentences Husband to 2 Years for Raping Wife.](https://www.morocroworldnews.com/2018/12/261951/tangier-court-sentences-husband-to-2-years-for-raping-wife/)" Morocco World News, December 29, 2018, accessed January 2, 2019, at <https://www.morocroworldnews.com/2018/12/261951/tangier-court-sentences-husband-to-2-years-for-raping-wife/>

"[Morocco: Journalist sentenced to 12 years for sexual assault.](https://www.aljazeera.com/news/2018/11/moroccan-journalist-sentenced-12-years-sexual-assault-181110092239915.html)" Aljazeera, 10 November 2018, accessed January 2, 2019, at <https://www.aljazeera.com/news/2018/11/moroccan-journalist-sentenced-12-years-sexual-assault-181110092239915.html>

¹⁴ איידה אלאמי, "קללות ואיומי רצח: מה קרה לאשה שהאשימה זמר מרוקאי נערץ באונס," ניו יורק טיימס (תורגם באתר "הארץ"), 29 בנובמבר 2017, נצפה ב-2 בינואר 2019, ב-<https://www.haaretz.co.il/news/world/africa/premium-1.4646719>

¹⁵ דניאל סלאמה והסוכנויות, "אונס, קעקועים וצלבי קרס: פרשות המין של מרוקו," Ynet, 29 באוגוסט 2018, נצפה ב-2 בינואר 2019, ב-<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5337509,00.html>

¹⁶ Promundo & UN Women, [Understanding Masculinities](http://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2017/images-mena-multi-country-report-en.pdf?la=en&vs=3602), 2017, accessed January 2, 2019, at <http://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2017/images-mena-multi-country-report-en.pdf?la=en&vs=3602>

¹⁷ אלעריב אלג'דיד, "קריאות לחינוך מיני מעוררות ויכוח במרוקו," אל-ערבי אל-ג'דיד, 3 בספטמבר 2018, נצפה ב-2 בינואר 2019, ב-<https://www.alaraby.co.uk/society/2018/9/3/%D8%AF%D8%B9%D9%88%D8%A7%D8%AA--%D8%AA%D8%AF%D8%B1%D9%8A%D8%B3-%D8%A7%D9%84%D8%AA%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%A9-%D8%AA%D8%AB%D9%8A%D8%B1-%D9%86%D9%82%D8%A7%D8%B4%D8%A7-%D9%81%D9%81-%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%BA%D8%B1%D8%A8>

באזור.¹⁸ יש לזכור, כי גם בשאר העולם שינוי מהותי בשיח אודות מיניות ושוונות מינית החל רק לפני כמה עשורים.

השיח המערבי אודות מעמד האישה במרוקו, ובעולם הערבי בכלל, מצטמצם בדרך כלל לנושא "הרעלה" לסוגיה השונים, כחלק מן העיסוק בתופעת הרדיקליזציה האסלאמית. אולם, התפישות לגבי נשים ומגדר בעולם הערבי, כפי שבאו לידי ביטוי בסוגיית ההטרדות המיניות, אינן קשורות רק לדת, אלא נובעות לא אחת ממסורות ונוהגים שמרניים, המקובלים גם בקרב חוגים שאינם דתיים. מנגד, ישנן לא מעט נשים מוסלמיות דתיות, החותרות לשינוי מעמד האישה על ידי פרשנות מחודשת של השריעה ושינוי המסורת. במקרה של מרוקו, הארמון אף מעודד את שילובן של נשים בממסד הדתי בתפקידים שונים, כגון מדריכות רוחניות (מראשדות) הפועלות בקהילה, כחלק ממדיניות המאבק בהקצנה.¹⁹

לסיכום, יש להדגיש כי החברה המרוקאית עוברת שינויים מהירים שיש להן השלכות רבות על נשותיה. עיור מואץ מוביל לעלייה בשיעור השתלבותן של נשים במערכת החינוך ובשוק העבודה, לעליית גיל הנישואין הממוצע, ומנגד, לירידה תלולה בשיעורי הילודה והגידול הטבעי. במקביל לשימור דפוסים מסורתיים ופטריארכליים, מוביל תהליך המודרניזציה בממלכה לשיפור הדרגתי במעמד האישה.

---

¹⁸ אילת לוי, "הלהט"בים במדינות ערביות: קהילות בהתהוות", הפורום לחשיבה אזורית, 1 בנובמבר 2017, נצפה ב-2 בינואר 2019, <https://www.regthink.org/articles/%D7%94%D7%9C%D7%94%D7%98%D7%91%D7%99%D7%9D--%D7%91%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%AA-%D7%A2%D7%A8%D7%91%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%A7%D7%94%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%94%D7%AA%D7%94%D7%95%D7%95%D7%AA>.

¹⁹ אילת לוי, "פמיניזם אסלאמי: המקרה של מרוקו", הפורום לחשיבה אזורית, 26 במאי 2018, נצפה ב-2 בינואר 2019, ב- <https://www.regthink.org/articles/%D7%A4%D7%9E%D7%99%D7%A0%D7%99%D7%96%D7%9D-%D7%90%D7%A1%D7%9C%D7%90%D7%9E%D7%99-%D7%94%D7%9E%D7%A7%D7%A8%D7%94-%D7%A9%D7%9C-%D7%9E%D7%A8%D7%95%D7%A7%D7%95>.